

مکتب فلسفی اصفهان

سید محمد علی مدرس مطلق

تهران، ۱۳۹۱

موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

سرشناسیه	: مدرس مطلق، محمدعلی، ۱۳۲۲ -
مکان و نام پدیدآور	: مکتب فلسفی اصفهان / سید محمدعلی مدرس مطلق.
مشخصات نشر	: تهران : موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	: ۱۲۰ ص.
شابک	: 978-964-8036-95-4
وصف فهرست نویسی	: فبا
یادداشت	: کتاب حاضر به مناسبت نخستین همایش بین‌المللی مکتب فلسفی اصفهان منتشر شده است.
یادداشت	: کتابخانه: ص. ۱۱۵ - ۱۲۰؛ همچنین به صورت ریزنویس.
موضوع	: فلسفه اسلامی -- ایران -- اصفهان
موضوع	: فلسفه اسلامی -- ایران
موضوع	: فلسفه اسلامی
شناسه افزوده	: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
شناسه افزوده	: همایش بین‌المللی مکتب فلسفی اصفهان (نخستین : ۱۳۹۱ : اصفهان)
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۱ / ۹۴۱۹۴۰ / ۸۸۴
رده بندی دیویی	: ۸۹/۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۰۹۱۵۲۵

مکتب فلسفی اصفهان

تألیف: محمد علی مدرس مطلق

چاپ اول: ۱۳۹۱

چاپ و صحافی: طرفه

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۴۰۰۰۰ ریال

حق چاپ و نشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، کوچه شهید آرکلیان، شماره ۴

تلفن: ۶۶۴۰۵۴۴۵ / نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

ISBN 978-964-8036-95-4

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۰۳۶-۹۵-۴

www.iriip.ir

بسم الله الرحمن الرحيم

مکتب فلسفی اصفهان اصطلاحی مستحدث نزد پژوهشگران عرصه‌ی مطالعات

سنت حکمی و عرفانی عالم اسلام است. حکیمان حوزه‌ی اصفهان به خوبی نشان دادند که استمرار واقعی این سنت و انتقال روح آن از عصر فارابی و ابن سینا به بعد، نه از مجرای چهره‌هایی مانند ابن رشد اندلسی، که از طریق حکمایی مانند میرداماد، مؤسس مکتب اصفهان میسر است؛ و این طریقی بود که پیشتر به همت حکیمان و عارفانی مانند شیخ اشراق، ابن عربی، خواجه طوسی، ابن‌ترکه اصفهانی، سید حیدر آملی، ابن‌ابی‌جمهور احساسی و اعظم حوزه‌ی شیراز هموار شده بود.

نشاط فکری، رونق حوزه‌های درسی، جامعیت، تلفیق مشارب گوناگون فکری در عین خلاقیت و نوآوری، جمع میان عقلانیت و معنویت، پاسخ‌گویی به پرسش‌های روز و مهم‌تر از همه عرضه‌ی آموزه‌هایی برآمده از روح و باور شیعی، رویداد بزرگی بود که حاصل آن به تعبیر برخی از محققان معاصر **حکمت معنوی تشیع** است. این شیوه‌ی نوین فکری، توجهی ویژه به متن قرآن کریم و روایات و ادعیه‌ی مأثوره از پیشوایان دین داشت که با بهره‌گیری از تأویل توانست خلاء موجود در حکمت اسلامی دوران پیش از خود را به خوبی جبران کند.

حوزه‌ی فلسفی اصفهان، سایر مشارب فلسفی قدما را نیز در بطن خود حفظ و بازسازی کرد و حتی با توانی بیش از قبل، ضامن تداوم آن‌ها شد. از باب نمونه، بیشترین حواشی و تعلیقات بر شفا‌ی شیخ‌الرئیس در همین دوران نگاشته شد؛ متون حکمت اشراق به نحو گسترده شرح و تدریس می‌شد، و عرفان ابن‌عربی نیز همچنان رواج و تداوم داشت. افزون بر این، حکیمان مثاله این حوزه، این توفیق را نیز داشتند که مکتب اخلاقی - عرفانی تشیع را قوام بخشیده و به تربیت نفوس و ارتقای معنوی اهل سلوک همت گمارند.

گفتنی است اصطلاح **مکتب فلسفی اصفهان** به جریان خاصی از حکمای اصفهان اطلاق نمی‌شود. در درون این مکتب، افزون بر حوزه‌ی میرداماد و شاگردانش که به **حکمت ایمانی** نیز شهرت یافت، **حکمت ایمانی** یعنی طریقی خاص فکری و عملی شیخ بهایی، **حکمت تطبیقی** که بر مدار آرای حکمی میرفندرسکی استوار شد، **حکمت متعالیه** صدرایی و بالاخره **حکمت تنزیهی** ملارجعلی تبریزی نیز جای می‌گیرند.

آنچه از مآثر حکیمان مثاله آن عصر طلایی در دوران صفویه از سده یازدهم هجری به بعد بر جای مانده است، مجموعه‌ای گرانسنگ از معارف حکمی به شمار می‌رود که از حیث

کمی و کیفی با هیچ دوره‌ای از ادوار و حوزه‌ای از حوزه‌های فرهنگ کهن اسلامی ایران، پیش و پس از آن، قابل مقایسه نیست.

بر بخش بزرگی از این میراث عظیم فکری و معنوی، با گذشت سه - چهار سده، همچنان گرد غربت در کتابخانه‌های شخصی و عمومی نشسته است. آیا جای این پرسش نیست که حتی فهم صحیح حکمت صدرایی - که مشهورتر از سایر مشارب حکمی حوزه اصفهان است - جز با آگاهی بر فعالیت‌های فلسفی زمانه‌ی او و چالش‌های میان او با سایر مکاتب و جریان‌ها چگونه ممکن است؟ نیز چگونه می‌توان به طرح حکمت و فلسفه‌ای زنده، مؤثر و تحرک‌زا در ایران برای مواجهه با مقتضیات عالم معاصر، جز با اشراف بر آثار و مآثر فلسفی آن عهد باشکوه، توفیق یافت؟

در چند دهه‌ی گذشته استادان و محققانی از جمله شادروان سید جلال‌الدین آشتیانی به پیشنهاد اسلام‌شناس فقید فرانسیس هانری کربن در جهت معرفی آثار حکمای شیعی عصر صفوی به چاپ و انتشار نمونه‌هایی از متون حکمی و عرفانی حکمای اصفهان از میرداماد و میرفندرسکی تا بیدآبادی و نراقی در چهار مجلد مبادرت نمودند. چند سال پیش نیز در همایش بین‌المللی «از اصفهان تا قرطبه» پاره‌ای از متون حکمای اصفهان چاپ و منتشر شد. با وجود این، ثلث آثار حکمی به جای مانده از حکیمان اصفهان نیز هنوز چاپ نشده است؛ از این‌رو به نظر می‌رسید که بهانه‌ی گردهمایی بین‌المللی، می‌تواند زمینه‌ی مناسبی را برای احیای آثار این بزرگان فراهم آورد و برای نخستین‌بار به گونه‌ای مستقیم و با محوریت کتب و آثار حکیمان اصفهان عصر صفوی به نشر آن‌ها مبادرت نمود.

پس از اعلام فراخوان همایش بین‌المللی مکتب فلسفی اصفهان و آغاز به کار دبیرخانه و کمیته‌ی علمی همایش، افزون بر کار بررسی مقالات رسیده، تصحیح و تحقیق آثاری از حکیمان این حوزه و نیز نگارش کتاب‌های جداگانه درباره‌ی فعالیت‌های فلسفی این دوره و معرفی حکمای اصفهان، در دستور کار دبیرخانه‌ی همایش قرار گرفت. آن دسته از آثاری که امیدواریم برای این همایش انتشار یابند، از این قرارند:

شرح التائیه الکبری صائن الدین علی ابن التکره اصفهانی، الشوارق ابوالحسن قائنی کاشانی، الافق المبین میرداماد، رساله الايقاظات فی خلق الاعمال میرداماد، خطفات القدس میر سید احمد علوی، الکلمة الطیبة فیاض لاهیجی، شرح فارسی تهذیب المنطق فیاض لاهیجی، بیان الاسرار (در شرح مصباح الشریعه) شیخ حسین زاهدی، مجموعه رسائل فارسی ملا اسماعیل خاتون آبادی، شرح العرشیه ملا

اسماعیل واحد العین، ساقی‌نامه‌ی ابوطالب فندرسکی، سیر تحول حوزه فلسفی اصفهان از ابن سینا تا ملاصدرا، مکتب فلسفی شیراز، مکتب فلسفی اصفهان، فرهنگ اصطلاحات کلامی فیاض لاهیجی، جریان های فکری حوزه علمیه اصفهان، دیدار با فیلسوفان سپاهان، مکتب فلسفی اصفهان از دیدگاه دانش پژوهان.

البته این گامی است نخست در معرفی میراث حکمی و معنوی تشیع؛ و از آن جا که انتشار این حجم از آثار به جای مانده، کار و برنامه‌ی موسعی را می‌طلبد، تصمیم بر این شد تا قلمرو منشورات نخستین همایش مکتب فلسفی اصفهان، به آثار حکمای عصر صفوی از میرداماد تا حکم خواجویی اختصاص یابد. این مجال که به لطف و عنایت حق و حسن توجه تنی چند از محققان و فضلالی گرانقدر و شماری از نهادها و مراکز و مؤسسات دینی و پژوهشی فراهم شد، به مثابه‌ی آغاز راه و طلیعه‌ی عرصه‌ای است سرشار از ذخائر علمی و معنوی.

امید آن‌که بتوانیم با استعانت از توفیقات پروردگار حکیم و مساعدت‌های مسئولان فرهنگی کشور و کلیه‌ی علاقمندان به احیای حکمت اصیل شیعی، گام‌های بعدی و مؤثرتری را در خصوص احیای آثار سایر حکمای اصفهان برداریم.

گروه فلسفه‌ی دانشگاه اصفهان به عنوان برگزارکننده‌ی این همایش، با سپاس از الطاف ایزد بی‌همتا، از کلیه‌ی شخصیت‌های حقیقی و حقوقی، مسئولان اجرایی، اساتید و دانشجویانی که ما را در هر چه بهتر برگزار شدن همایش امور اجرایی آن، چاپ و نشر آثار و سایر موارد یاری نمودند، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نماید.

۱- اعضای شورای سیاست‌گذاری:

آقایان آیت الله حاج سید محمد خامنه‌ای، حجة الاسلام و المسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه، حجة الاسلام والمسلمین حاج شیخ حسن مظاهری، دکتر محمد حسن رامشت، دکتر محمد بیدهندی، دکتر حسین کلیاسی، دکتر سید مرتضی سقائیان نژاد، دکتر مهدی جمالی نژاد، دکتر احمد علی فروغی، دکتر محمد فضیلتی، مهندس مصطفی بهبهانی، سردار کریم نصر اصفهانی، مهندس علی کلیاسی.

۲- اعضای کمیته‌ی علمی (به ترتیب الفبا):

آقایان دکتر محمدعلی اژه‌ای، دکتر مهدی امامی جمعه، دکتر مرتضی حاج حسینی، دکتر مهدی دهباشی، دکتر علی ربانی، دکتر جعفر شانظری، دکتر مجید صادقی، دکتر محسن محمدی فشارکی، دکتر محمد مشکات، دکتر اصغر منتظر القائم، دکتر سید علی اصغر

میرباقری فرد، دکتر حامد ناجی اصفهانی، حجة الاسلام و المسلمین حاج شیخ مجید هادی زاده.

۳- ریاست محترم مؤسسه‌ی پژوهشی حکمت و فلسفه‌ی ایران، جناب حجة الاسلام و المسلمین آقای دکتر عبدالحسین خسروپناه که ضمن عنایت خاص نسبت به بن رویداد فرهنگی بزرگ، به پیشنهاد استاد محترم جناب آقای دکتر حسین کلباسی اشری، با چاپ منشورات همایش توافق نمودند. بدین ترتیب هزینه‌های آماده‌سازی آثار از حروف‌چینی تا صفحه‌آرایی بر عهده‌ی دبیرخانه‌ی همایش و چاپ و انتشار آثار توسط آن مؤسسه‌ی گرانقدر انجام می‌شود. در این‌جا از کلیه‌ی مسئولان و مدیران این مؤسسه، معاونت پژوهشی، واحد چاپ و انتشارات و سایر دست‌اندرکاران صمیمانه سپاسگزاری می‌نماییم.

۴- دانشگاه‌هایی که در شهر اصفهان حق‌التحقیق صاحبان آثار و منشوراتی که به چاپ خواهد رسید را به عهده گرفته‌اند:

الف) دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (ب) دانشگاه پیام نور استان اصفهان. بدین- وسیله از رؤسای محترم، معاونین پژوهشی و سایر مسئولان این دو دانشگاه قدردانی و تشکر می‌نماییم.

۵- جناب آقای سعید محمدی دبیر کمیته‌ی اجرایی و نیز دبیر مرکز مطالعات و پژوهش‌های شورای اسلامی شهر اصفهان.

۶- سرکار خانم فریده کوه‌رنگ بهشتی مسئول دبیرخانه‌ی همایش و نیز سایر دانشجویان گروه‌های فلسفه و الهیات (فلسفه و کلام اسلامی).

علی کرباسی زاده اصفهانی

دبیر علمی نخستین همایش

بین المللی مکتب فلسفی اصفهان

فهرست

مقدمه مولف	۱۰
فصل اول: پیشینه حوزه فلسفی اصفهان	۱۳
فصل دوم: سه فیلسوف مؤسس	۱۹
فصل سوم: فیلسوفان طبقه دوم	۴۵
فصل چهارم: فیلسوفان مکتب ملارجبعلی تبریزی	۶۹
فصل پنجم: فیلسوفان مکتب ملا محمد صادق اردستانی	۷۹
فصل ششم: فیلسوفان حوزه ملا اسماعیل خواجهی	۹۱
فصل هفتم: فیلسوفان حوزه آقا محمد بیدآبادی	۹۹
فصل هشتم: فیلسوفان مکتب ملا علی نوری	۱۰۹
فهرست ماخذ مکتب فلسفی اصفهان	۱۱۵

مقدمه مولف

مکتب فلسفی اصفهان، زاده حوزه فلسفی متأخر اصفهان است. مراد از حوزه فلسفی متأخر، تدریس و تدرس علوم معقول از زمان ورود معلم ثالث به همراه پادشاه صفوی به اصفهان است.

پس، آغاز حوزه متأخر که در شروع هزاره دوم بوده و منجر به شکل‌گیری مکتب فلسفی شده معلوم است لیکن هر چند به وجود حوزه متقدم قطع داریم اما آغاز آن را به درستی نمی‌دانیم و نیز نمی‌دانیم چگونه با آن که ابوعلی مسکویه رازی تا پایان عمر در این شهر بوده و شیخ الرئیس، آخرین نفسهای خود را در این شهر کشیده و ابو عبدالله معصومی، سالهای بسیار پس از استادش در این شهر زیسته و هر یک شاگردان بسیاری پرورده‌اند، چگونه هیچ گونه گزارشی از سرنوشت این فعالیتها به دست نیامده و حوزه فلسفی متقدم اصفهان بکلی نادیده گرفته شده است؟

شاید مهمترین دلیل این باشد که شیخ الرئیس در آنچه آورده منفرد بوده؛ پس، فیلسوفان پس از خود را به فهم آثار خود فراخوانده؛ آنها نیز در پی آن بودند که به مرادات واقعی او نزدیک شوند و نهایت، به تشریح و تفهیم آن قیام کنند؛ اما فیلسوفان مؤسس حوزه متأخر به حکمتی فراتر دعوت می‌کردند و شاگردان خود را به دریافتن آن وا می‌داشتند.

پس فلاسفه بعدی درصدد برمی آمدند تا به آن ساحت متعالی نزدیک شوند و آنگاه مطابق فهمی که از آن یافته‌اند، به ابراز آن دست یازند. آنها معتقد نبودند که حرف پایانی همان است که شیخ الرئیس در شفا و اشارات گفته بلکه نهایت را در حکمت و حیانی جستجو می‌کردند. به همین خاطر جریان فلسفی در حوزه متأخر استمرار یافت و سبک و اسلوبی را رقم زد که به مکتب فلسفی اصفهان نامبردار شد. آثار بی‌شماری پدید آمد که هنوز هیچ کس نمی‌تواند مدعی شود که از وسعت و عمق آنها خبر دارد چون عمده آنها به چاپ نرسیده و در دسترس اهل فن قرار نگرفته است. ما تا همین یکی دو سال گذشته نمی‌دانستیم که یکی از فلاسفه

پرورش یافته حوزه اصفهان که شاگرد میرفندرسکی بوده و در جبال قائن می‌زیسته، کتابی به وسعت شفا به نام التسهیل دارد! به همین دلیل معتقدیم که هنوز برای نوشتن گزارش کاملی از حوزه متأخر خیلی زود است.

اگر نبود همین منتخبات مختصری که مرحوم آشتیانی از آثار برخی از حکمای الهی گرد آورده، همین مقدار اندک نیز برای ما امکان‌پذیر نمی‌شد.

منظورم از «همین مقدار اندک» گزارش مختصری است که ما چند سال پیش از مکتب فلسفی اصفهان ارائه کردیم. این، کاری نبود که این کمترین به خودی خود بدان مبارزت کنم چون دأب حکمای اسلامی در نوشتن تاریخ فلسفه یا فلاسفه نبوده زیرا آنچه قابل اعتناء است نظرات خاص فلاسفه است که معمولاً ضمن مباحث فلسفی مطرح می‌شود. در تابستان سال ۱۳۸۵ دانشمند ارجمند جناب آقای دکتر محمد جواد صافیان چنین کاری را به این حقیر پیشنهاد دادند و من در عرض نه ماه کتاب مکتب فلسفی اصفهان را نوشتم که فرهنگستان هنر پس از سه سال آن را به چاپ رساند. این حقی است که ایشان بر آن کتاب دارند.

رسم من این است که پس از چاپ هر اثر، اگر ضمن مطالعات خود به نکته‌ای مرتبط با مطالب آن برخورد نمایم، آن را در حاشیه نسخه چاپی با مداد می‌نویسم به این تصور که اگر کتاب به چاپ دیگر رسید این مطالب اصلاحی یا تکمیلی را اعمال یا وارد کنم. در مورد مکتب فلسفی اصفهان هم داستان از همین قرار بود یعنی طی دو سالی که از چاپ این اثر گذشته حواشی من بسیار گشته و آرزو داشتم به صورتی آنها را در دسترس همگان قرار دهم.

تقدیر حق چنین رقم خورد که اکنون پس از شش سال از قصه پیش گفته، دانشمند گرانمایه جناب آقای دکتر علی کرباسی‌زاده اصفهانی - که بخشی از حواشی مذکور، از آثار خود ایشان در تراجم رجال حاصل شده - در تابستان امسال به این حقیر پیشنهاد کردند تا اثری دیگر درباره مکتب فلسفی اصفهان قلمی کنم و من در طی یکی دو ماه گذشته کتاب حاضر را با اتکاء به همان یادداشت‌های پراکنده پدید آوردم.

سعی‌ام این بود که در مواردی که ممکن است، مطالب این اثر تکرار حرفه‌ای گفته شده در کتاب مکتب فلسفی اصفهان نباشد با این حال باید به صورتی می‌نوشتیم که اگر خواننده‌ای به آن اثر دسترسی ندارد، همین کتاب بتواند او را در موارد ذکر شده فایده رساند.

اصفهان - ۱۳۹۱/۸/۲۴

سیدمحمدعلی مدرس مطلق